

İtikat, Amel ve Ahlakta İstikamet Üzere Olmak

Doç. Dr. Zeki Koçak

Erzurum Ömer Nasuhi Bilmen Dini Yüksek İhtisas Merkezi Müdürü

Şeran ve örfe istikamet, müminin yaratıldığı İslam fıtratı üzere evamir-i ilahîye imtisal edip nevahi-i ilahîden içtinap ederek hayatını şer'i şerife mutabık olarak idame ettirmesidir. İnsanın maddi-manevi, müspet-menfi pek çok şeyle kuşatılmışlığı ile beraber her daim istikamette olması kolay değildir. Hele hele Allah'ın emrettiği gibi dosdoğru olmak (Hud, 11/12.) insanı iyice düşünmeye sevk etmektedir. Zaten Rasulü Allah (s.a.s.) da Hud süresindeki mezkûr ayet nazil olunca "Hud suresi ve kardeşleri (benzerleri) beni ihtiyarlattı/belimi büktü." buyurmuştur. (Osmanî, Şibbir Ahmet, Fethü'l-Mülhim, Dımeşk 2006, I.413.)

Acaba, Rasulü Allah'ı (s.a.s.) bu kadar endişelendiren şey nedir? Elmalılı, ayeti, başındaki "fa" harfinin makabli ile mecazen tertip ifade ettiğinden hareketle şu şekilde tefsir etmiştir: "Sen her hususta istikamete memursun ve senin her işte sırat-ı müstakim üzere gidip Kur'an'da emrolunduğun umumi ve hususi bütün vazifelerini emrolunduğun gibi tam bir istikamette yapman gerekir. Bu surette vahyi hakka tamamen ittiba edip Kur'an'daki ahkâm ve ahlaka bilfiil bir numune-i istikamet olmandır ki hakkında hiçbir şüpheye mahal bırakmayasın. Sen muhaliflerin lafına bakma, onları Allah'a bırak da gerek sair müminlerle müşterek olan akait ve amale müteallik vezaif-i âmmende ve gerek bilhassa vezaif-i nübüvvetten olmak hasebiyle münhasıran sana teveccüh eden vezaif-i mahsusanda emrolunduğun gibi kemal ile bir istikamet yap." (Elmalılı, M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Eser Neşriyat 1979, IV. 2829-2830.)

Elmalılı'nın bu güzel tefsirinde dikkat çeken husus, vahyin sorumluluğuna ilaveten Hz. Rasulü Allah'ın (s.a.s.) ve onunla beraber olan müminlerin istikamet üzere olmalarını temennidir. Zira ayetin ikinci kısmı "seninle beraber tövbe edenler" de her hususta müstakim olmalıdırlar şeklindedir. Zaten Rasulü Allah'ın (s.a.s.) istikametten inhiraf etmediği malumdur. Belki de onu endişeye sevk eden esas konu, müminlerin her daim istikamet üzere olması ve hududullahı muhafaza etmeleridir. Çünkü "ve azmayın" buyrulurken Allah'ın emrettiği şekilde her hususta müstakim olup yanlış yönlere sapmadan hayatı sürdürmek, Müslümanlardan istenen en önemli vazifedir. Netice itibarıyla Allah bütün amelleri gördüğüne göre insanın, itikadi, ameli ve ahlaki bütün görevleri bihakkın yerine getirmesi gerekmektedir.

Hud süresindeki mezkûr ayetin delaletine usul-i fıkıh açısından baktığımızda Kur'an'da emredilen ve nehyedilen şeylerin genelde üç esasa irca edildiğini görüyoruz. Bunlar itikadi, ameli ve ahlaki vazifelerden ibarettir. (Hallah, Abdulvehhab, İlmu Usûlü'l-Fıkıh, İstanbul 1984, s. 33.) Şimdi bunları tertip üzere zikredebiliriz.

1. İtikatta istikamet

Müslümanın bu âlemde ilk muhatap olduğu emir, yaratanına iman edip tevhit etmesidir. İmam Maturidi mezkûr ayetteki istikametten maksadın tevhit olduğunu belirtirken Allah'ın huzuruna varıncaya kadar bu itikatta olmanın ehemmiyetine şu ayetle istişhat etmiştir. (Maturidî, Ebu Mansur, Te'vilatu Ehli's-Sünne, thk. Fatıma Yusuf el-Haymi, Beyrut 2004, II. 556.) "Şüphesiz rabbimiz Allah'tır deyip de sonra dosdoğru olanlar var ya, onların üzerine akın akın melekler iner ve derler ki: "Korkmayın, üzülmeyin, size (dünyada iken) vaat edilmekte olan cennetle sevinin," (Fussilet, 41/30.) İmam Maturidi, bu ayetin istikameti tazammun ettiğini nakletmiştir. Sonra bu ikrar ile rububiyetin ve uluhiyetin bütün emirlerinin yerine getirilmesi gereğini belirtmiş, devamında emredilenlerin yapılması vacip, nehyedilenlerin de terk edilmesinin vacip olduğunu, dolayısıyla onun bütün emir ve nehiyelerinin gereğine tabi olmanın vücubiyetine işaret etmiştir. (Maturidi, II, 557.)

Fahreddin er-Razi ise ayette geçen kelimenin akaide, amele ve kulluğa (ubudiyete) dair her şeyi kuşattığını beyan ettikten sonra gerçekte sapmadan istikamet üzere olmanın çok zor olduğuna değinmiştir. Bu zorluğu ifade etmek için güneş ile gölgenin kesiştiği yerdeki çizginin her iki taraftan bakıldığında tespitinin imkânsız olduğunu, nazire olarak getirip istikamette devam etmenin ne kadar

çetin ve çetrefilli olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. (Razî, Fahreddin, Tefsiru'l-Kebir, Beyrut 1990, XVIII, 72.) Hatta Razi, istikamet üzere olmanın zorluğunu, istikametinin bilinmesi, devam ettirilmesi ve amel edilmesi şeklinde üç esasa bağlayarak konunun ehemmiyetine vurgu yapmıştır. İbn Abbas (r.a.), bu ayetin Rasulü Allah'a (s.a.s.) ağır gelmesinin gerekçesini bu üç esasa bina ederek nakletmiş, yukarıda geçen "Beni, Hud suresi ve emsali ihtiyarlattı." hadisini de akabinde zikretmiştir. (Razî, XVIII, 72.) İslam düşüncesinde istikamet denildiğinde, öncelikle doğru ve sağlam bir itikada sahip olmak anlaşılır. Bu hususta adeta âlimler ittifak etmişlerdir. İtikadi konular ise ilahiyat, nübüvvet ve ahiret olmak üzere genelde üçe ayrılmıştır. Bunlarla ilgili detaylı bilgi için kelim eserlerine bakılabilir.

2. Amelde istikamet

Müslümanların istikamet üzere olması gereken en önemli hususlardan birisi, hiç kuşkusuz muamelattır. Fahreddin er-Razi ayetin tefsirini yaparken Kur'an'da amelle ilgili emirlerin "emredildiği gibi yapılmasının" ehemmiyetine "kıyas ile nassın tahsis edilemeyeceği" ana kuralını hatırlatmıştır. Çünkü nass umumi olarak bir hükme delalet ediyorsa onun muktezasıyla amel etmek vaciptir. Böylesi hâllerde kıyasla amel nassın umumundan inhiraf olur. (Razî, XVIII, 73.) Özellikle ibadetler hususunda naslara azami dikkat gerekir. Çünkü ibadetlerde taabbudilik esastır, illeti bilinemez, lihikmetin emrolunduğu gibi yapılır. Bu sebeple normal hâllerde ibadetlerin şekil ve mahiyetinde herhangi bir tercih ve tahsis söz konusu değildir.

İslam dünyasında yapılan çalışmalar genelde anlamaya yönelik olduğundan amelden çok insanlar anlama odaklı meşgul olmuşlardır. Oysa Rasulü Allah'ın (s.a.s.) dönemine baktığımızda sahabeler ne öğrenmişlerse hemen onun tatbikini yapmışlardır. Esas itibarıyla insanımız kendisine gerekli olan helalleri ve haramları bilmektedir. Ancak dinin toplumda muamelat boyutuyla yansımalarında ameli açıdan noksanlık olduğu bir gerçektir. Mesela alım-satımda hile yapmanın haramlığı (Müslim, İman, 164; Fiten, 16.), borcu mazeretsiz geciktirmenin zulüm olduğu (Buhari, İstikraz, 3.), içkinin, kumarın (Maide, 5/90.), zinanın, (İsra, 17/32, Nur, 23/2.) öldürmenin (İsra, 17/35.), iftiranın (Nur, 23/5-6.), devlete bağı olmanın (Maide, 5/33, 34.) haramlığı ve akıbetleri bilindiği hâlde istikametten ayrılma nasıl izah edilebilir. Oysa İslam tarihinde Müslümanlar insanlarla olan ikili muamelelerine o kadar ehemmiyet vermişlerdir ki "Din muamelattır." sözü darb-ı mesel olmuştur. Kısaca ibadetler, muamelat ve ukûbat alanında insanımızın asgari derecede bilmesi gereken hususları herkesin bildiği malumdur. Kaldı ki yaşadığımız ortamda cehalet mazeret de değildir. Dolayısıyla ameldeki istikametten sapmaların en önemli sebebi yine ameli eksikliğimiz ve ahlaki zafiyetlerimizdir.

Amelde istikamet üzere olmanın en zor tarafı insanın ihtiyaçları, hırsları, çevrenin ve toplumun yaptırımlarıdır. Bunlara ilaveten bir de istikamet üzere ameli devam ettirmek insanı bir hayli zorlamaktadır. Onun için olsa ki İmam-ı Muhammed'e her konuda kitap yazdığı hâlde züht ile alakalı neden kitap yazmadığı sorulunca, Kitabü'l-Büyu'u (Alışverişler Kitabı) yazdığını söylemesi manidardır. (İbn Hümmam, Kemalüddin, Şerhu Fethi'l-Kadir, Beyrut tsz. VII, 3.)

3- Ahlakta istikamet

Ahlak, nefiste sabit ve sakin melekât olarak tarif edilmiştir ki ahlaklı kişiden salih ameller düşünmeksizin sühuletle sadır olur. İslam ahlakı, itikat ve amelden mülhem olduğu için her üçü birbirinin mütemmim cüzü gibidir. Dolayısıyla ahlakı, itikat ve muamelattan ayırmak mümkün değildir. Hatta ibadet, muamelat ve ukûbatı cem eden fıkıh ilmi, İslam ahlakına giydirilen müeyyideden ibaret kabul edilmiştir. (Dağcı, Şamil, "İslam Düşüncesinin Kurucu Unsuru Olarak Usul-i Kelam, İslam Felsefesi ve Tasavvuf İlişkisi" isimli tebliğin müzakeresi. İslam Düşüncesinin Kurucu Unsurları İstanbul 2016, s.310.) İşte bu yönüyle İslam ahlakı itikat ve amelin aynası mesabesindedir.

İstikamette olma konusu sahabe-i kiramı da düşündürmüştür. Mesela Sahih-i Müslim'de geçen bir rivayette sahabeden Süfyan b. Abdullah, Rasulü Allah'a (s.a.s.) gelerek, "Ya Rasulallah (s.a.s.) bana İslam'la ilgili öyle bir şey söyle ki bundan sonra senden başka hiç kimseye bir şey sormayayım." dedi. Rasulü Allah (s.a.s.), "Allah'a iman ettim de, sonra dosdoğru ol." buyurdu. (Müslim, İman, 38.) Bu konu, Müslim'in şerhlerinde "İslam'ın vasıflarının toplandığı bab" başlığı altında verilmiştir. (Nevevi, Muhyiddin, el-Minhac Şerhu Sahih-i Müslim b. el-Haccac, thk. Halil Me'mun Şiha, Beyrut 1998, II, 199; Osmani, I, 413.) Osmanî, mezkûr hadisin cevamiü'l-kelim olduğunu, İslam'ın usulü olan tevhit ve taati kapsadığını; tevhidin "amentü billahi" ile taatın bütün nevilerinin ise "sonra dosdoğru ol" ifadesiyle zikredildiğini belirtmiştir. Ona göre emirlere intisabın, mahzurlardan da içtinabın istenmesi bu hadisin kalbi ve bedeni bütün amelleri kuşattığının delilidir. Bu da iman, İslam ve ihsan ile gerçekleşir. Çünkü istikamet eğrilikle gerçekleşmez. Mutasavvıfların "İstikamet bin kerametten üstündür" (Osmanî, I, 413.) sözü de konunun ehemmiyetini göstermiştir. Allame Taftazani ise "amentü billahi" ifadesinin itikadi, ameli ve ahlaki hükümleri içerdiğini açıklamış, sonra ruhun istikametini hakta sebat etmek,

sırrın istikametini de hakikatte sebat etmek olarak belirterek (Taftazanî, Allame Sa'duddîn, Şerhu Hadîsi'l-Erbaîn li'n-Nevevî, İstanbul 1316, s. 71.) deruni bir yorum ve bakış açısı sunmuştur. Yukarıda zikri geçen hadisle ilgili Ahmet b. Hanbel'in Müsned'indeki rivayette soruyu soran sahabe "Ya Rasulallah (s.a.s.) hangi şeyden sakınalım/korkalım!" diye tekrar sorunca, Rasulü Allah (s.a.s.) eliyle dilini işaret etmiştir. (İbn Hanbel, Ahmed, Müsned, thk. Şuayb el-Arnâvut, Beyrut 2010, XXIV, 142,143, Hadis No:15416,17,18.) Bursevi, mezkûr hadisteki atıf harfinin hem tertip hem de terahi/erteleme manası ifade ettiğine dikkat çekerek iman ettikten sonra amellere devamın ilâ nihaye maksut olduğunu söylemiştir. (Bursevi, İsmail Hakki, Hadis-i Erbain Tercemesi(Nevevi), İstanbul 1318, s. 167.) Gazali, istikametın ehemmiyetinden dolayı her durumda ona ihtiyacın olduğunu, bu yüzden de Allah Teala'nın beş vakit namazda Fatiha'nın okunmasını vücben emrettiğini belirtmiştir. (Aliyyü'l-Kârî, Molla, Mirkatu'l-Mefatih Şerhu Miskati'l-Mesabih, thk. Cemal Aytan, Beyrut tsz. I, 280.) Nesevi ise Fatiha'da geçen "ihdina" fiilinin "sebbitna" bizi sabit kıl" anlamında olduğuna dikkat çekmiştir. (Nesevi, Ebu'l-Berekat, Medarikü't-Tenzîl ve Hakaikü't-Te'vîl, Beyrut 2017, I, 32.) Bu da her durumda istikamette olmanın, ideal anlamda İslam dininin müntesiplerinden beklediği bir erdemlik olduğuna delildir diyebiliriz.

Sonuç yerine

Müslümanın itikadi, ameli, ahlaki konularda istikamet üzere olması İslam'ın ana hedefidir. Dünya hayatının sıkıntı ve nimetleri yanında insanın zayıf bir yaratılıştaki (Nisa, 4/27-28.) olduğunu da dikkate alırsak istikamet üzere devam etmenin ne kadar zor olduğu kendiliğinden anlaşılacaktır.

Genel olarak Müslümanların itikadı sağlam olsa da itikatta istikameti bozan bazı hususlar söz konusu olabilmektedir. Mesela çağımızda insanların yanlış söylemlere inanıp meyletmesi bunlardan biridir. Şöyle ki gaybı bilemeyen bir kişinin söylem ve eylemlerinde hikmet aranması kişinin istikametine halel getirir. Çünkü hikmetin Allah'a ait bir metih ve kemal sıfatı olduğu mütekellimince malumdur. (Sâbunî, Nureddin, el-Kifaye fi'l-Hidaye, thk. Muhammed Arutşî, Beyrut 2014, s. 241.) Ayrıca usul-i fıkhıta müsellemdir ki kulun fiillerinde illet şarının fiillerinde hikmet esastır. Çünkü insani eylemler genelde bir sebebe ve illete binaen sadır olur. Onun için fıkh ilminde hükümler hikmete değil illete bina edilir. (Hallaf, s.72-73.)

Ameli vazifelerdeki istikametten sapmaların sebebinde ise dünyevileşmenin etkisi büyüktür. Bu ayrı bir çalışma konusu olmalıdır. Şu kadarını söyleyelim ki insanın günlük hayatındaki geçimini temin vazifesinden tutun, yaptığı her işte istikamet üzere olmasının ve hududullahı aşmadan adalet ve hakkaniyet üzere devam etmesinin zorlukları ferdi ve toplumsal hayatımızda kendini göstermektedir. Ahlaki vazifelerde istikametın zorluğu ise insandaki nefsi istekler ve şeytani vesveselerdendir. Sahih tasavvuf geleneğimizde "nefsi arıtma ve donatma" diye ifadesini bulan insan-ı kâmil mertebesini yakalama gayreti önemli bir hedeftir.

Netice itibarıyla Müslüman olmakla işin bitmediği tam aksine itikat, ibadet, muamelat ve ahlaka dair vazifelerin başladığını ve bunların istikamet üzere devamının sağlanmasının vücbiyeti anlaşılmalıdır. İdeal anlamda istikameti sağlamak çok zor olsa da reel anlamda insanın gücü nispetinde gayret etmesi ayrı bir vecibedir. Zira "Bir şey tamamen yapılamıyorsa tamamen terk edilemez." müsellemlenmiş olan usul kuralı da yukardaki hükme uygundur.

Kişiyeye farz-ı ayn olan bilginin "ilmihâl bilgisi" olduğunu beyan eden İslam âlimlerinin haklılığı gün geçtikçe kendini iyice hissettirmektedir. Hatta istikamette olmanın en güzel ifadesi kadim geleneğimizdeki şu kelam-ı kibardır: "İlmin en hayırlısı ilmihâl, amelin en hayırlısı muhafaza-i hâldir." Bazen çok ideal şeylerle meşgul olurken en basit ilmihâl bilgilerinden (itikat, ibadet, muamelat ve ahlak) mahrumiyetin ne gibi hataları tevhit ettiğine şahit olunca, insan kendisini merhum Necip Fazıl'ın şu mısralarını terennüm etmekten alıkoyamıyor:

Yandı kitap dağlarım, ne garip bir hâl oldu!

Sonunda bana kalan, yalnız ilmihâl oldu!